No. २६ / घ

Title सरस्वतीसूत्रटीका "सिद्धान्तचन्द्रिका"

Author रामचन्द्र मिश्र

Extent २४ [illegible] Age

Subject व्याकरण

सिद्धांतचंद्रिका सारस्वतटीका

२५

२४ पत्राणि

व्याकरणे चंद्रिका ग्रंथ

११०२

नं० २६

चंद्रिका
प्रि॰

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ नमस्कृत्य महेशानं मतं बुद्ध्वा पतंजलेः ॥ वाणीप्रणीतसूत्राणां कुर्वे सिद्धांत
चंद्रिकां ॥१॥ अइउऋऌसमानाः ॥ अनेन क्रमेण ते वर्णाः त्रयः स्वे च समानसंज्ञाः स्युः ॥ ते तेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयो
विवक्षितत्वाद्विवक्षितत्वाच्च संधिर्भवतीति नियमात् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुताः सजातीयाः ॥ प
रस्परं सवर्णा भण्यन्ते ॥ ऋवर्णऌवर्णौ च ॥ एकमात्रो ह्रस्वः ॥ द्विमात्रो दीर्घः ॥ त्रिमात्रः प्लुतः ॥ व्यंजनं चार्द्धमात्रकं ॥ एऐओ
औ संध्यक्षराणि ॥ उभये स्वराः ॥ अकारादय एकारादयश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः स्वरा उच्यन्ते ॥ अवर्जा नामिनः ॥ अवर्ण
वर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥ हसा व्यंजनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णाः हसाः व्यंजनानि भवन्ति ॥ हयवरल ॥ ञणनङ १
१ म ॥ झढधघभ ॥ जडदगब ॥ खफछठथ ॥ चटतकप ॥ शषस ॥ आद्यंताभ्यां ॥ आद्यन्तौ वर्णौ मध्यगानामाभ्यां सहितानां संज्ञाः स्युः
अच् हल् ॥ जब झब चप ॥ एवमन्येपि ॥ कार्य्यायेत् ॥ कार्य्यं विधातुमुच्चार्य्यमाणो वर्णोऽयमित्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः

वर्णस्यादर्शनं लोपः॥ वर्णो विरोधो लोपवत्॥ प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्॥ मित्रवदागमः॥ शत्रुवदादेशः॥ स्वरानन्तरिता हसाः संयोगाः॥ कु
चुटुतुपु वर्गाः॥ अ रे दो नामिनो गुणाः॥ अर ए अ गुणसंज्ञकाः॥ नेच नामिनः स्थानकाः॥ आरै औ वृद्धिः॥ आ आर ऐ औ वृद्धिसं
ज्ञकाः॥ अंत्यस्वरादिष्टिः॥ अंत्योयः स्वरः॥ तदादिवर्णो टिसंज्ञकः स्यात्॥ अंत्यात्पूर्व उपधा॥ अंत्याद्वर्णामात्रात्पूर्वो यो वर्णः
स उपधासंज्ञकः स्यात्॥ ह्रस्वो लघुः॥ दीर्घो गुरुः॥ संयोगपरो गुरुः॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ विभक्त्यंतं पदं॥ तत्पर
स्वसमानकालस्य सवर्णस्य ग्राहकः॥ इति संज्ञाप्रक्रिया॥ इयं स्वरे॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे॥ हसे हेसः॥ स्वरात्परो
रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति॥ ङमे ञवा॥ ङमानां ङमे परे ञवा भवन्ति॥ वर्गो वर्गेण सवर्णः कस्मात्सवर्णत्वात्
यथा सैंध्यमिति वाच्यं॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं॥ दध्यानय॥ नपाद्यवला द्विर्वाच्याः॥ दध्यानय॥ द्विधं द्धिधं द्धिध्धमेकधं एकधं
एकयं॥ द्वित्वं धस्येव यस्येव नोभयोरुभयोरपि॥ दध्यानयादिषु बुधैर्वोध्यं रूपचतुष्टयं॥ हशाद्यपोद्विः॥ स्वरपूर्वो रेफाद्धकारा

त्व परोऽजपोऽद्धिर्भवति ॥ गोर्ग्ये त्र नच्यत्ति व्यवस्थितविभाषया शस्यापि हित्वं पार्श्वं ॥ उवमस्वरे ॥ मध्वत्र ॥ मद्धूसमनं सूत्रेष्वदृष्ट
पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं मध्वत्र ॥ ऋरमस्वरे ॥ पित्रर्थः ॥ कृर्थः ॥ लृलमस्वरे ॥ लृ इव स्थ सलितं ॥ लनुबंधः ॥ लाकृतिः ॥ एअय
२ स्वरे ॥ नयनं ॥ ओअवस्वरे ॥ भवनं ॥ लवनं ॥ गोरग्वा पदान्ते स्वरे ॥ टित्कितावाद्यंतयोर्वक्तव्यौ ॥ गवाग्रं ॥ गोअग्रं ॥ इंद्रे त्वयोः पर
तो गोरङ् नित्यं ॥ गवाक्षः ॥ गवेन्द्रः ॥ ऐआय स्वरे ॥ नायकः ॥ औआव स्वरे ॥ पावकः ॥ क्वचित्स्वरवद्यकारः ॥ गव्यूतिः ॥ क्रोशयुगं ॥
अन्यत्र गोयूतिः ॥ क्षय्यं जय्यं शक्यार्थे ॥ अन्यत्र क्षेयं जेयं मनः ॥ क्रय्यार्थे प्रसारितं क्रय्यं ॥ अन्यत्र केयं ॥ अक्षादेरूहिन्यादावृद्धिर्वक्त
व्यः ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ प्रौढः ॥ प्रौढिः ॥ स्वैरं ॥ स्वैरिणी ॥ स्वैरिः ॥ व्योर्लोपः शवापदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयो सा:
र्लोपः शवा ॥ तथागताः ॥ तयागताः ॥ कआगताः ॥ कयागताः ॥ इमआगताः ॥ इमयागताः ॥ पटइह ॥ पटविह ॥ तस्माइदं ॥ तस्मायिदं ॥ २
ताइह ॥ ताविह ॥ लोपश्च संधिः ॥ न लोपशिनुभवति ॥ श्वादेरिति निर्देशात् ॥ हामोदरः ॥ राजाश्वः ॥ एदोतोऽतः ॥ नेऽत्रपटोऽत्र गोवी

गोशब्दाद्घालोपः ॥ गोऽजिनं गो अजिनं ॥ सवर्णे दीर्घः सह ॥ समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति ॥ दैत्यारिः ॥ श्रद्धात्र ॥ दंडाग्रं
दधीदं ॥ श्रीशः ॥ लक्ष्मीशः ॥ ऋति सवर्णे ऋ वा ॥ होतृकारः ॥ ऌति सवर्णे ऌ वा ॥ होतॢकारः ॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवे
त् ॥ परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ अइए ॥ अवर्णो इवर्णे परे सह ए भवति ॥ तवेदं ॥ ममेदं ॥ हलादेरीषादौ टेर्लोपः
मनीषा ॥ हलीषा ॥ लांगलीषा ॥ अद्योम सोमे ॥ शकंधुः ॥ कर्कंधुः ॥ कुलटा ॥ पटिति ॥ सारंगः ॥ पशुपक्षिणोः ॥ सारंगोऽन्यः ॥ सीमंतः
केशवेशे सीमंतोऽन्यः ॥ अत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ विंबोष्ठः ॥ स्थूलोतुः ॥ समासे किम् ॥ तवौष्ठः ॥ अओ औ ॥ अवर्णाद् ओकारे ओ
कारे सह औकारो भवति ॥ तवौदनं ॥ तवौत्रित्यं ॥ एदोदौ धातौ अवर्णान्तोपसर्गस्य लोपः ॥ प्रेजते ॥ उपोषति ॥ एदौदौ
नाम धातौ वा ॥ उपेडकीयति ॥ उपैडकीयति ॥ प्रोघीयति ॥ प्रौघीयति ॥ एवमन्यत्रापि ॥ उपैति ॥ उपैधते ॥ प्रस्यैष्यैष्ययोस्त्रे प्रैषः प्रै
ष्यः ॥ प्रस्य किम् ॥ अपेषः ॥ एवेऽनवधारणे ॥ अद्येव ॥ अवधारणे तु ॥ अद्यैव ॥ उअः ॥ अवर्णाद् उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ गंगा उदकं

गंगोदकं ॥ ए ऐ ऐ ॥ अवर्णात् ऐकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति ॥ तवैषा ॥ तवैश्वर्यं ॥ आ अर् ॥ अवर्णात् ऋवर्णे परे सह अर् भवति
तवर्द्धिः ॥ ह्रस्वान्यस्य ऋस्य स्थाने यो वा सवर्णे ऋसे ॥ तवर्द्धिः ॥ अवर्णात् उपसर्गात् ऋकारादौ धातौ वार ॥ उपार्छति ॥ प्रार्छति ॥ अवर्णा
ऋते तृतीयासमासे ॥ सुखार्तः ॥ शीतार्तः ॥ तृतीयासमासे किं भयरमर्तः ॥ अणप्रवसनवत्सतरकंबल दशानाम् ऋणे पि ॥ प्रार्णं ॥ व
३ त्सतरार्णं ॥ कंबलार्णं ॥ अणार्णं ॥ दशार्णो देशः ॥ अदादौ नाम धातौ वार ॥ प्रार्षभीयति ॥ प्रर्षभीयति ॥ ऌ अल् ॥ अवर्णात् ऌवर्णे
परे सह अल् भवति ॥ तवल्कारः ॥ द्वित्वं लस्य वक्तव्यं नो भयो रूभयोरपि ॥ तवल्कारादिषु त्वैवं बोध्यं रूपचतुष्टयं ॥ ऌदादौ नाम
धातौ वाल् ॥ प्राल्कारीयति ॥ प्रल्कारीयति ॥ यवलाद्य यो द्वित्वो ॥ प्राल्कारीयति ॥ इति स्वरसंधिः ॥ नामी ॥ स्वरसोऽमी संधिर्न श्रीः
अमी आदित्या ॥ द्वे द्वित्वे ॥ ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्त अशक्तौ द्वित्वे वर्तमानः संधिर्न ॥ अग्नी अत्र ॥ पटू अत्र ॥ मालेआनय ॥ ओ ३
निपातः ॥ स्वरो निपातः संधिर्न प्राप्नोति अ अपेहि ॥ इ इंद्रं पश्य ॥ उ उत्तिष्ठ ॥ आ एवं मन्यसे ॥ ओदन्तो निपातश्च ॥ अहो ईशाः ॥ अहो

सिद्धस्यारंभे नियमाय विकल्पाय ज्ञापकाय वा १

आगताः ॥ ओदन्तो धो वेतो ॥ विष्ण्वोईति ॥ विष्णविति ॥ ऋणाम् असवर्णे स्वरे ॥ असमासे पदान्ते वा ह्रस्वः ॥ चक्रि अत्र ॥ चक्र्यत्र ॥ मधु
एतत् ॥ मध्वेतत् ॥ कर्तृ इदं ॥ कर्त्रिदं ॥ पदान्ते किम् गौर्यौ ॥ ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न संधिः ॥ समासे तु ह्रस्वार्थे ॥ पदान्तानां समासा
नां ऋमृति लृति वा ह्रस्वः ॥ ब्रह्म ऋषिः ॥ ब्रह्मर्षिः ॥ सप्तर्षयः ॥ वधु ऋकारः ॥ वध्वृकारः ॥ होतृ ऋकारः ॥ होतृकारः ॥ होत्लृकारः ॥ होत्लृ
कारः ॥ पदान्तानामिति किं ॥ आछेत् ॥ जपाद्ओ वो वा स्वरे ॥ किं वृक्णं ॥ किमृक्णं ॥ दुरादाह्वाने गाने रोदने टेः प्लुतः ॥ दूरात्संबोधने य
ह्वानं तस्य टेः प्लुतो वा ॥ प्लुतः ॥ प्लुतश्च संधिर्न ॥ देवदत्त एहि अत्राधीष्व ॥ हे इ प्रयोगे हैहयोः प्लुतो वा ॥ हे अंब ॥ हायंब ॥ हे ईश ॥ हवे
श ॥ सप्तम्यर्थे इत्न संधिर्नेयाति ॥ वात प्रमी यास्ते ॥ पपी इदं ॥ पपी एषः ॥ इतो वा उत्र ॥ उ इति ॥ विति ॥ अप्लुतवदितौ ॥ देवदत्तेति
गुरोरनृतोऽनंत्यस्यापि वा पर्यायेण प्लुतः ॥ देवदत्त ॥ देवदत्ता ॥ देवदात्त ॥ गुरोः किं ॥ वकाराद् अकारस्य मा भूत् ॥ अनृतः किं ॥ कृष्णस्य मा
भूत् ॥ इति प्रकृतिसंधिः ॥ चपाऽवेजवाः पदान्ते वर्त्तमाना अघ्र्पाजवा भवंत्यवे परे ॥ षडत्र ॥ वाग्यथा ॥ जगजमावा ॥ पदान्ते वर्त्तमा

नाश्वया जमे जमा वा भवन्ति ॥ वाग्मधुरा ॥ वांमधुरा ॥ प्रत्यय जमे नित्यं जमा स्युः ॥ तन्मयं ॥ चिन्मयं ॥ चपाछशः ॥ चपादुत्तरस्य
शकारस्य छो वा वे परे वाक छूरः ॥ वाक शूरः ॥ षट श्यामाः ॥ षट छ्यामाः ॥ श्वेवेक्ति ॥ वाक श्चोतति ॥ होरुभाः ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य भ
४ भावा भवन्ति ॥ वाग्घरिः ॥ वाग्हरिः ॥ अवभारः ॥ अवहारः ॥ स्तोश्चुभिश्चुः ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भ
वतः ॥ संख्याशाम्ये यथाक्रममितिवाच्यं ॥ उद्दिश्यमान प्रतिनिर्दिश्यमानयोर्यथाक्रममिति वाच्यं ॥ कार्यिकार्यनिमित्तं ॥ क
श्चारति ॥ कश्शूरः ॥ नशान् ॥ शकारान्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न ॥ विश्नः ॥ प्रश्नः ॥ ष्टुभिष्टुः ॥ स्तोः षकारटवर्गाभ्यां ॥ योगे षकार
टवर्गौ भवतः ॥ कष्यष्टः ॥ तट्टीकते ॥ नषि ॥ षकारे तवर्गस्य टुत्वं न ॥ भवान्षष्टः ॥ टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्त्तमानाट्टवर्गान्परस्य स्तो श्री
ष्टुत्वं न ॥ षरातरः ॥ षड्नरः ॥ षट सीदन्ति ॥ नवतिनगर्यौ न ॥ षरानवति ॥ षरानगर्यः ॥ सुपो न ॥ लिट्सुलिटस्तु ॥ तोर्लिलः ॥ तवर्गस्य ल ४
कारे लकारो भवति ॥ तल्लुनाति ॥ भवांल्लीखति ॥ शिरनुनासिकानुनासिकत्वेन द्विधा यवला ॥ तत्र नकारस्य सानुनासिको लका

रः ॥ उदः स्था स्तंभो सलोपः ॥ उत्थानं ॥ उत्तंभनं ॥ नः सक् छते ऽवे ॥ नान्तस्य पदस्यावे छते सगामः ॥ राजंश्छित्रं ॥ भवांस्तनोति ॥
अथ परे किं ॥ सन् त्सरुः ॥ न प्रशानः ॥ प्रशान्तनोति ॥ शे च वा ॥ नान्तस्य पदस्य शे परे वा च गागमः ॥ भवाञ्छूरः ॥ भवंच्छूरः ॥ भ
वांश्शूरः ॥ ङ णनो ह्रस्वाद्विः स्वरे ॥ ङकार णकार नकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति ॥ प्रत्यङ्ङिदं ॥ सुगणीह ॥ राजन्नत्र ॥ छः ॥ ह्रस्वा
त्परश्छकारो द्विः ॥ स्वसे च पाङ्मानां ॥ तवच्छत्रं ॥ दीर्घात् ॥ ह्रीच्छति ॥ पदान्ते दीर्घाद्वा ॥ लक्ष्मीच्छाया ॥ आङ्माङ्भ्यां नित्यं ॥ आच्छा
दयति ॥ माच्छिदत् ॥ पुंसोऽव परे खये संयोगान्तस्य लोपो न ॥ पुंस्कोकिलः ॥ पुंस्पुत्रः ॥ अवे किं पुंक्षीरं ॥ खये किं पुंदासः ॥ ख्यातौ
वा पुंस्ख्यानं ॥ पुंख्यानं ॥ मोनुस्वारः ॥ हसे पदान्ते च ॥ तं हसति ॥ पटुं यथा ॥ नश्चापदान्ते झसे ॥ नस्य मस्य चापदान्ते वर्त्तमानस्या
नुस्वारो झसे पदान्ते च हकारे च ॥ यशांसि पुंभ्यां ॥ स्वनडुंहि ॥ यमा यपे ऽस्य वा ॥ अपदान्ते वर्त्तमानस्य ॥ अनुस्वारस्य यमा भवन्ति
यपे परे ॥ अस्य सवर्णाः ॥ शान्तः ॥ दान्तः ॥ अंकितः ॥ कुंठितः ॥ अंचितः ॥ गुंफितः ॥ त्वंकरोषि त्वं करोषि ॥ यवलेषु यवलाः ॥ सय्यन्ता:

संवत्सरः॥ सम्वत्सरः॥ यंलोकं॥ यल्लोकं॥ क्विवंते राजतौ परे समो मस्य म एव॥ सम्राट्॥ सम्राराजौ॥ यवलमनपरे हका
रे मस्य यवलमना वा॥ किंह्यः॥ किय्ह्यः॥ किंह्नलयति॥ किन्ह्नलयति॥ किंह्लादयति॥ किल्ह्लादयति॥ किंह्मलयति॥ किम्ह्मलय
ति॥ किंह्नुते॥ किन्ह्नुते॥ शसे चयस्य द्वितीयो वा॥ संवत्सरः॥ संवत्सरः॥ अप्सरसः॥ अप्सरसः॥ न पदान्ते तन्माधुः॥ कुकटुक वाशि
५ नस्य विसर्ज्जनीय भवत्सु टनान्तशस्य वा धुट्॥ षट्त्सन्तः॥ षट्सन्तः॥ सन्त्सरुः॥ सन्सरुः॥ शसे ङःणानो कुकटुकौ वा॥ प्राङ्
षष्ठः॥ सुगणाट्साधुः॥ सुगणासाधुः॥ पकारे नॄन्नस्य नस्य॥ कुपोःक्पौ वा॥ नॄष्पाहि॥ नॄःपाहि॥ नॄन्पाहि॥ इति व्यंजनसं
धिः॥ विसर्ज्जनीयस्य सः खसे॥ कस्तनोति॥ शसपरे खपे विसर्ज्जनीयस्य विसर्ग एव घना घनः॥ शोमनः॥ शषसे वा॥ कः श्रूरः॥ श्रीः
कश्शूरः॥ खपपरे शसे विसर्गस्य लोपो वा॥ हरिः स्फुरति॥ हरिस्फुरति॥ कुपोः॥ ꣵकꣵपौ वा॥ कꣵकरोति॥ कः करोति॥ कः पच ५
ति॥ कः पचति॥ वाचस्पत्यादयो निपात्यन्ते साधवो भवन्ति॥ सिद्धरूपो साधारणा निपाताः॥ वाचस्पतिः॥ बृहस्पतिः॥ तस्करः॥ को

नस्कृतः । कांस्कान् भास्करः । पयस्पासं । यशस्कल्पं । यशस्काम्यति । सर्पिष्पासं । सर्पिष्कल्पं । सर्पिष्काम्यति । नमस्करोमि
निष्प्रत्यूहं । आविष्कृतं । तिरस्कृतो । द्विष्करोति । द्विःकरोति । त्रिष्करोति । त्रिःकरोति । चतुष्कपालः । चतुःकपालः । सर्पिष्करो-
ति । धनुष्करोति । धनुःकरोति । सर्पिःकुण्डिका । सर्पिस्करोति । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रं । अयःसहिता
कुशाः । अयःकुशाः । अयस्करणी । अधस्पदं । आकृतिगणोऽयं । रो रात्रिषु । अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति न तु रात्रिषु
अहर्पतिः । अहर्गणाः । अहरहः । रात्र्यादिषु तु । अहोरूपं । अहोरात्रं । अहोरथान्तरं श्यामः । अतोऽत्युः । अकारात्परो विसर्जनीय-
स्य उकारो भवत्यति परे । कोऽर्थः । कोऽत्र । कोऽसरः । हवे । अकारात्परो विसर्गस्योकारो भवति हवे । को गतः । देवो याति । मनोरथः ।
आद्वे लोपश् । अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । देवा अत्र । स्वरे यत्वं वा । देवायत्र । भोसः । भोस । भगोस । अघो-
स इत्येतस्माद्विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । भो इह । भगो नमस्ते । अघो आहि । स्वरे यत्वं वा । भो एति । भोयेहि । अघो अपगच्छ
अघोयपगच्छ । **नामिनो रः** । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । अग्निरत्र । पटुर्वक्ता । खर्पे वा । गीष्पतिः । गी पे

ननु कथं सोवर्णो हर्षेणामेघो वर्त्तते सत्यं किलाभ्यः स ॰ कृत्स्यति ज्ञापकात्सुबन्धसिद्धात्सकारान्तपरस्य विसर्गस्य लोपो न त्वन्यस्मात्स
कारान्तस्मादच्चयादिनि घष्ठ सिद्धादेषशब्दात्सरस्य विसर्गस्य लोपो न त्वन्यस्मात् २ ॰भवति २

चेत् ३

नि र्वोः धूष्यति धूर्पतीर्वा रः रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य रेफो भवत्यवे परे प्रातरत्र अन्तर्गतः ॥ रलोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः पूर्वस्य दीर्घः पुनारमते हरीराजते भानूराजते ॥ सैषादुसे ॥ सशब्दादेषशब्दाच्च विसर्गस्य लोपो हसे ॥ सचरति एष हसति ॥ सशब्दाद्विसर्गलोपः स्वरेऽलोपश्च पादपूरणार्थे ॥ शेष दाशरथी रामः सैषराजा युधिष्ठिरः सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ अथ विभक्तिनाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते तस्मात् ॥ सिऔजस अमऔशस टाभ्यांभिस ङेभ्यांभ्यस ङसिभ्यांभ्यस ङसओसआम ङिओससुप ॥ तस्मान्नाम्नः परास्स्यादयो भवन्ति ॥ एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु ॥ सोर्विसर्गः ॥ देवः देवौ जसो जकारो जसीति विशेषणार्थः देवाः देवं अमशसोरस्यैत्यकारलोपः देवौ ॥ सोनः पुंसः पुंलिङ्गात्समाना दुत्तरस्य शसः शकारस्य नकारो भवति तत्वाम्शसि इत्यातेशसि शसि परे पूर्वस्य दीर्घो यदादेशस्तद्वद्भवति ननु वर्णविधौ देवान् इनः अकारान्तपरष्टा इनो भवति देवेन अद्भिः अकारस्यात्वं भका

२ शसमकारः शसिइति विशेषणार्थः २
॰समानात्सरस्याममो कारस्यलोपो भवत्यधातोः देवं २॥

श्रीः
६

×क्विलात्पः सः कृतस्य इत्यत्र विपरीतनिर्देशात् जिह्वा इत्यादौ षत्वाभावः ४

हौ १ ×देशः अइउ एऐओऔ नवस्यामि ३

ऐः॥ देवाभ्यां॥ भ्यः॥ अकारान्तस्य भिसो भकारस्याकार ऐः॥ देवैः॥ ङेरक्॥ अकारान्तस्य ङे इत्यस्याकागमो भवति॥ देवाय॥ देवाभ्यां

एरत्वि बहुत्वे॥ अकारस्य एत्वं सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति॥ देवेभ्यः॥ ङसिरत्॥ अकारान्तात् ङसिरद्भवति देवात्॥ ङसः स्य॥ अका

रान्तात् ङसः स्यो भवति॥ देवस्य॥ ओसि॥ ओसि अकारस्य एत्वं॥ देवयोः॥ नुडामः॥ समानान्तस्यामो नुडागमो भवति॥ पुंसि ङस्या देव॥ ना

मि पूर्वस्य दीर्घो॥ देवानां॥ देवे॥ देवयोः॥ क्विलात्पः सः कृतस्य॥ कवर्गादिलात् प्रत्याहारादुत्तरस्य केचित् सूत्रेण कृतस्य सकारस्य

षकारादेशो भवत्यन्तेस्थितस्य न॥ देवेषु॥ सिर्धिः॥ आमन्त्रणेऽर्थे सिर्धिसंज्ञो भवति॥ समानाद्धेर्लोपो धातोः॥ ह्रस्वात्समानादेदोरु

त्तरस्य धेर्लोपो भवति॥ हे देव॥ हे देवौ॥ हे देवाः॥ एवं घट पट राम कृष्णादयः॥ सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतम उत्तर उत्त

म॥ कतर॥ कतम॥ सम सिम त्वत् त्व नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण॥ उत्तर अधर स्व अन्तर॥ त्यद्॥ तद्॥ यद्॥ एतद्॥ इदं॥ अदस् द्वि कि

म्॥ युष्मद् अस्मद् एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः॥ जसी॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्य जस ई भवति॥ षुनाशोऽनन्ते षकार रेफ ऋवर्णेभ्यः॥

×अधातोः आमिसुवामित्यत्र रूपे देशकृत्यशाकप्रयोगः ३

परं नकारस्य णकारो भवति ॥ पुनः किंभूतो नकारः ॥ एकपदस्थस्य नकारस्य णः ॥ अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वान् नित्यादौ ॥ अवकु
प्वन्तरेपि ॥ अव प्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेणानुस्वारेण विसर्गेण क्षष्णाभ्यां च व्यवधानेपि भवति ॥ नान्येन ॥ सर्वेण ॥ सर्वादेः स्मट् ॥ सर्वा
देरकारान्तात्परस्य ङे इत्यस्य स्मट् आगमो भवति ॥ सर्वस्मै ॥ अतः सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मट् ॥ सर्वस्मात् ॥ सुडामः ॥ सर्वादेरपरस्या
मः ॥ सुडागमो भवति ॥ सर्वेषां ॥ ङिः स्मिन् ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो ङिः स्मिन् भवति ॥ सर्वस्मिन् ॥ शेषं देववत् ॥ एवं विश्वादयः ॥ इतरउतमो प्र
त्ययान्ततमस्तदन्याद्याः ॥ पूर्वादीनां नवानां जस्ङसिङीनां मी स्मात्स्मिनो वा ॥ पूर्वे ॥ पूर्वाः ॥ पूर्वस्मात् ॥ पूर्वात् ॥ पूर्वस्मिन् ॥ पूर्वे ॥ एवं प
रादयः ॥ शेषं सर्ववत् (स्वार्थे विशिष्टार्थान्तरे पसंक्रमो गौणः) ॥ सर्वादिः ॥ सर्वकाप्यि स्यात् न चेद्गौणोऽथवाभिधा पूर्वादिश्च व्यवस्थायां
समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वार्थो ज्ञात्यन्यथा वा त्वपि ॥ सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय ॥ देहि प्रियं सर्वं यस्य
तस्मै प्रियसर्वाय ॥ सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय ॥ अतिपूर्वाय ॥ समाय ॥ तुल्याय ॥ अन्तराय पुरि ॥ ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्ये इत्य

दिग्देशकालनियमो व्यवस्थायाम् ३

×स्वार्थं परित्यज्य परार्थे वर्तनं गौणत्वं ३ ×अन्तरो अन्तराशब्दः परिधानीयाः अन्तरे अन्तरा वा चाण्डालस्य गृहा बाह्याः इत्यर्थः १

थेः ॥ (अन्तरे अन्तरा वा शाटिकाः परिधानीयाः ॥ अन्तरे अन्तरा वा चांडालस्य गृहाः बाह्याः) स्वार्थवनाद्यन्तात एव ॥ इह सर्वादीनां न सर्वैक
यो ॥ पूर्वे परावराणां वाजिभिः ॥ वर्णाश्रमेतरे ॥ वर्णाश्रमेतराः ॥ तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवाक्ये च न ॥ मासपूर्वाय ॥ (मासेन पूर्वाय २) प्रथमचर
मतयडयडल्याईकतिपयनेमानां जसी वा ॥ प्रथमे ॥ प्रथमाः ॥ (चरमे चरमाः ३) तयड्ययप्रत्ययौ जतन्तस्तदन्ता ग्राह्याः ॥ द्वितये द्वितयाः ॥ द्वये द्वयाः ॥ देववत्
॥ नेमे ॥ नेमाः ॥ शेषं सर्ववत् ॥ तीयस्य वा ङित्सु सर्ववद्रूपं ॥ द्वितीयस्मै ॥ द्वितीयाय ॥ एवं तृतीयशब्दः ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ उभौ
उभौ ॥ उभाभ्यां ॥ उभयोः ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इत्येके ॥ अस्तीत्यन्ये ॥ उभयः ॥ उभयौ ॥ (उभये) निर्जरः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस्वा वा
च्यः ॥ नदन्तविधिरत्र ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयाः ॥ गुरुशिष्यत्व ॥ सर्वस्य निर्दिश्यमानास्यादेशा भवन्ति ॥ एकदेशविकृ
तमनन्यवत् ॥ निर्जरसौ ॥ निर्जरौ ॥ निर्जरसः ॥ निर्जराः ॥ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याह्नादेशो ङौ वेड्योः ॥ अल्लोपस्योपधाया
लोपो वा ईङ्योस्तयोः परतः ॥ वकारमकारसंयोगान्त ॥ व्यह्नि ॥ व्यहनि ॥ व्यह्ने ॥ विगत ॥ मह्नो व्यह्नः ॥ सायाह्नः ॥ सायाह्नि ॥ सायाहनि

× उभशब्दस्य पाठस्तु उभकावित्यत्राकजर्थः ४

मायाङ्के ॥ पाद्दन्तनासिकामास हृदय निशा ऽसृज यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य मांस पृतना सानूनां पद् दत् नश्

मास् हृद् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् मांस् पृत् स्नु शसादौ वा ॥ पदः पदा पद्भ्यां दतः दता दद्भ्यां मासः

८ मासा माभ्यां अल्लोपः स्वरे ऽव युक्ता छसादौ अनन्तस्य उपधालोपः शसादौ स्वरे यूष्णः यूष्णा नाम्नोलोपश्चैनान्तस्य नाम्नो लोपश्

भवति रसे पदान्ते चाधौ यूषभ्यां यूषभिः यूषैः पन्ते पंचसु देववत् पदादयः पृथक् इत्येके सोमपा सोमपौ सोमपाः आतो धातो

र्लोपः धातुसंबंधिन आकारलोपश्चशसादौ स्वरे सोमपः सोमपा एवं कीलालपा शंखध्मा भधुपा विश्वपा मद्यपापभृतयः क्विव

ता विउन्ता धातुत्वं न जहति शब्दत्वं प्रतिपादयन्ति धातोः किं हाहान् हाहा हाहे हाहाः हाहौः हाहे हरिः ओयू ईकारान्तादुका श्रीः

रान्तात्परओयूआपद्यते इउ भवतीत्यर्थः हरी एअजसि इकारान्तस्य उकारान्तस्य जसि परे एकारोकारश्च भवति हरयः धौ

इदन्तस्योदन्तस्य विविषये एकारकारश्च भवति हे हरे टा णा स्त्रियां इकारान्ता दुकारान्तात्परष्टाणा भवति हरिणा ङिनि इ ८

कारान्तस्य उकारान्तस्य ङिति ए ओ भवति ॥ हरये ॥ ङसिङसोः ओरस्य ॥ एदोद्भ्यां लोपः ॥ हरेः ॥ ङेरौ ङित् ॥ इदुद्भ्यां परो ङेः औ भवति ॥ सच
ङित् ङिति टेर्लोपः ॥ हरौ ॥ हर्योः ॥ हरिषु ॥ एवमग्निगिरिरविकविकपिप्रभृतयः ॥ उकारान्तविष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येवं ज्ञेयाः भा
नुः भानू भानवः सेर्डौ वेः सखिशब्दात्तदन्तात्परस्य सेर्डौ भवति सखा हे सखे ऐ सख्युः सखिशब्दस्य तदन्तस्याप्यैकारा
देशो भवति अघिष्वपंचसु षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः सादन्तस्य ग्राह्यः सखायौ सखायः सखिपत्योरीक टाङे ङिषु परतः दीर्घ
त्वान्तन सख्या सख्ये अगङे सखिपतिशब्दयोः अकङसिङसोः ओ ङेकारे परे सख्य् स इति स्थिते अतो ङ उः अकारान्तात्परस्य ङ
सि ङसो ङकारस्य उः स च ङित् सख्युः ङे रौ ङिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरीक सख्यौ सख्याः सुसखा अतिशयितः सखा
अतिसखा परमसखा समसखा सखिमतिक्रान्तोऽतिसखिः ॥ इदूतः ऐस्त्वेन ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमि
ति न्यायात् पतिः पती पतयः पत्या पत्ये पत्युः पत्यो ॥ पतिसमासे एव हरिवत् ॥ नृपतये ॥ आगमजमनित्यं ॥ सखिना पतिना द्वि

वं शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वयोः संज्ञोपसर्जनयोर्नोत्वं द्विनो भक्
श्चित् द्विः द्वी द्वयः द्वावतिक्रान्तो अतिद्विः प्राधान्येतु परमद्वौ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् ॥ त्रेस्त्रयः ॥ त्रिशब्दस्य त्रयङादे
शो भवति नामि परे नदन्तविधिरत्र ङिः दन्तस्य वक्तव्यः त्रयाणां परमत्रयाणां कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ कतिशब्दाज्जस्शसो
र्लुक् ॥ कति कतीनां कतिषु अड्डुलोभिः ओड्डुलोमी उड्डुलोमाः ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः ॥ ओड्डुलोमी उड्डुलोमान् वातप्रमीः वातप्र
म्यौ वातप्रम्यः वातप्रमीन् वातप्रमी वातप्रमी एवं ययी पपी दयः किवन्त वातप्रमीशब्दस्यामि शसि ङौ तु विशेषः वातप्रम्य वात
प्रम्यः वातप्रम्यि ग्रावेनियः बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ईदूदन्तस्य इयुवस्थानभिन्नस्य स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि स्त्रीकार्यं
९ वक्तव्यं हसेपः सेर्लोपः ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इयुवस्थानवर्जितयोरीदूतो स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न ९
वितिनहे बहुश्रेयसि बहुश्रेयसी ङितां मट् स्त्रियामीकारान्तादूकारान्ता च ङितामडागमो भवति बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः बहुश्रेयसी

नां ॥ स्त्रियां ॥ इवर्णोवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्त्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति इदुद्भ्यां वा इत्युवर्णाच्च स्त्रियां तु नित्यम्
वद्बहुश्रेयस्यां अनीवन्तत्वान्नसिलोपः अतिलक्ष्मीः श्रेयसीवत् सुश्रीः ॥ धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ स्वरे ॥ धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भव
तः स्वरे परे सुश्रियौ सुश्रियः एवं सुधीयवक्र्यादयः सेनानी ग्रोवा अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयो यकारवकारौ
भवतः स्वरे परे धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न सोपपदस्यानेकस्वरस्य चेदुपसर्गकारकपूर्वस्यैव नान्यपूर्वस्य व
र्षाभूकरहन्पुनर्पूर्वभूशब्दादन्यभूशब्दस्य सुधीशब्दस्य च न सेनान्यौ सेनान्यः ॥ नियः ॥ नीशब्दादुत्तरस्य ङेरामादेशः सेना
न्यां एवं सुनीप्रधीग्रामण्यादयः धातुना संयोगविशेषणात्किं उन्न्यौ उपसर्गकारकपूर्वस्य किं परमनियौ सुदुधियौ कुमा
री मिच्छन्त कुमारी वा चरणा कुमारीणा कुमार्यौ कुमार्यः शेषं बहुश्रेयसीवत् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ एते स्यात्
सखा सखायौ हे सखे सखायं सखायौ सख्यः सख्युः सख्यौ खेन सह वर्त्तेते सखः तमिच्छति सखीः सख्यौ सुतमिच्छति
सुतीः सुत्यौ खीतीभ्यां कृतयादेशाभ्यां ङसिङसोः सख्युः सुत्युः ॥ नकारस्यापि जाह्वर्णादपि ॥ लूनमिच्छति लूनीः लून्युः क्षामं प्रक्षीमं

वे इति स्वामी: स्वाम्युः प्रधीभी: प्रधीभ्यो प्रधीभ्युः शुष्की: पक्कीकृतयादेशत्वाभावान्नोत्वं शुष्कियः पक्कियः हूहू हूहूं हू
हून् शेषंवातप्रमीवत् एवंदृग्भू अतिचमूवहुश्रेयसीवत् खलपूः खलप्वौ खलप्वः एवमुत्लूशल्वादयः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्व
यंभुवः एवंलूस्वभूकरपूदृग्भूकारभूपरमल्वादयः वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः एवंकरभूपुनर्भूदृन्भू सेरा ऋकारान्तात्परस्य
सेराभवति सर्वत्रडित् पिता॥ स्वरपंचमु॥ ऋकारस्यार्भवति पंचसु पितरौ पितरः॥ धेरर॥ ऋकारान्तात्परोधेरर्भवति हेपितः
ऋतोङउः पितुः॥ ङौ॥ ऋकारस्यार्भवति ङौपरे पितरि एवंयामातृभ्रात्रादयः॥ नुर्वानामि दीर्घः॥ नृणां नृणां शेषंपितृवत्
सुगार॥ सकारतृप्रत्ययसंबंधिनऋकारस्यार्भवति पंचसु कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः हेकर्त्तः उद्गातृनप्तृत्वष्टृनेष्टृस्वसृहोतृपो
तृप्रशास्तृणां उद्गातानप्तात्वष्टा नेष्टा होता पोता प्रशास्ता॥ क्रोष्टुशब्दस्यपुंसिपंचस्वपिस्त्रियांचतृवद्रूपं॥ क्रोष्टा क्रोष्टारौ १०
१० क्रोष्टारः हेक्रोष्टो शसिन् क्रोष्टून् टादौस्वरे क्रोष्टुशब्दस्यतृवद्वा क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना सहहनाकामेनवर्त्तते सेः सयौ शयौ शयः
सेभ्यां शेषु स्मृता ईः लक्ष्मीर्येन स्मृते स्मृतयौ स्मृतयः॥ रैरिः॥ रैशब्दस्याकारोभवति सकारभकारादौविभक्तिषुपर

नः सुराः सुरायो औरो अकारस्योकारो भवति पंचमुः गौः गावौ गावः हे गौः ॥ आ अम्शसि अकारस्यात्वं ॥ अम्शसीति परे गां गा
वौ गाः गोभ्यां एवं सुद्यौः स्मृतः उः शंभुर्येन स स्मृतौ द्यौः ॥ इति स्वरान्ताः पुंलिंगाः ॥ आपः ॥ आदन्तादाबन्तात्परस्य सेर्लोपः
गंगा औरी आदन्तादाबन्तात्पर औरीकारमापद्यते गंगे गंगाः भिरिः आदन्तादाबन्तात्परो भिरिर्भवति हे गंगे ॥ टौसोरे ॥ आ
दन्तस्याबन्तस्य च टौसोः परत एत्वं गंगया ङितां यट् आदन्तादाबन्तात्परेषां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषां यडागमो भवति गंगायै गं
गायाः गंगयोः आम्ङेः आदन्तादाबन्तात्परस्य ङेः आमादेशः गंगायां एवं श्रद्धा मेधा दुर्गादयः ॥ अंबार्थो नाद्धिः स्वराणां धौ ह्रस्वः ॥
हे अंब हे अक्क हे अल्ल यटोश्च आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारः सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्यां एवं वि
श्वादयः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस्वा वाच्यः ॥ जरा जरसौ जरे जरसः जराः दिक् समासे बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्यं दक्षिणापू
र्वस्यै दक्षिणापूर्वायै उत्तरपूर्वस्याः उत्तरपूर्वायाः दक्षिणपश्चिमायै: उत्तरपश्चिमायां अन्तरस्यै शालायै वाह्या इत्यर्थः दक्षि

अपुरीत्युक्तेर्नेह अनगरायै नगर्यै द्वितीयस्यै द्वितीयायै तृतीयस्याः तृतीयायाः नासिकायां नस् नासिका नासिके नसः नासि
काः ॥ नसा ॥ नासिकयानोभ्यां पक्षे पंचसु गंगावत् पृतनायां पृत् पृतः पृद्भ्यां पृतनाभ्यां निशायां निश् निशः निशा ॥ छशषराजादेः ॥
षः ॥ छान्तस्य शान्तस्य षान्तस्य राजयजसृजमृज भ्रस्ज व्रश्च भ्राजां देः षकारो भवति धातोर्झसेनाम्नश्चरमेपदान्ते च षोडः षान्तस्य डत्वं
धातोर्झसेनाम्नश्चरमेपदान्तेच निड्भ्यां निट् सु निट्त्सु केचित्तु धातोरेव षत्वमाहुः तन्मते झबेजवाः इति जकारः निज्भ्यां श्चुत्वं निश्
गोपाः सोमपावत् बुद्धिः बुद्धी बुद्धिं बुद्धी बुद्धीः बुद्ध्या ॥ इदुद्भ्यां स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वा डागमः बुद्ध्यै बु
द्धये बुद्ध्या बुद्धेः स्त्रियां द्वयोः बुद्ध्योः अडागमाभावे आमो नुड्भावः बुद्धौ हे बुद्धे एवं मतिभूतिधृतिरुच्यादयः धेनुरज्जुधनुवध्वाद
यो ऽप्येवं ज्ञेयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ भवतः विभक्तौ ऋ
११ कारश्च अकारवत् नत्वरोरसेराधेररतुभवति तिस्रः तिस्रः तिसृभिः ॥ न तिसृचतस्रोर्नामि दीर्घः ॥ तिसृणां स्त्रियामिति चतु ११

णो विशेषणात्वेह प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिर्बुद्धिवत् आमि प्रियत्रयाणां यदा त्रियां मुख्यो लिंगान्तरे गौ
णो न तदा ण्वे तौ स्तः प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः हे प्रियतिसः ॥नाम्नो सोरलोपः॥ प्रियतिस्रं प्रियतिस्रौ
प्रियतिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि लुकि न तन्निमित्तमित्यस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि पुंवद्भावो टादौ
स्वरे टादाविति पुंवत् प्रियतिसृणा प्रियतिस्रा द्विरत्वे सत्याप् ङे ङे ङाभ्यां ङ्योः नदी नद्यौ नद्यः हे नदि ॥ङितां यट्॥ नद्यै न
द्याः नदीनां नद्यां एवं ब्राह्मणी सखी कुमारी गौर्यादयः लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ बोङ्कखः हे लक्ष्मि शेषं नदीवत् एवमवीतन्त्रीस्तरी
तरी प्रभृतयः अनीवन्तत्वात् सेर्लोपो न स्त्रीः स्त्रीभुवौः स्त्रीभुवो चेद्युवोभवतः स्वरे स्यादौ स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि वाम्शसि स्त्री
शब्दस्यामि शसि वेयङ् स्त्रियं स्त्रीं स्त्रीणां स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः एत्वनाभावौ त्वनुङ्ङिः पूर्वे सेपुंसि वाध्यते क्लीवेतु अचस्त्री
शब्दस्य इयि त्यव धार्यतां अतिस्त्रयः हेऽतिस्त्रे ओ स्योकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ऽयादेशस्तु नान्यत्र स्त्रियां पुंसि

उपसर्जने क्लीबेनुम्च अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिणि अतिस्त्रेः स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् शसि
अतिस्त्रीः अतिस्त्रिया इदुद्भ्यां स्त्रियै अतिस्त्रियै अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणां अतिस्त्रियां श्रीः
श्रियौ श्रियः वेयुवः इयुवन्तादिङिनाभङ्गा स्त्रीविना श्रियै इयुवन्तादामोनुङ्वा स्त्रियास्तु नित्यं श्रीणां श्रियां श्रियां हे श्रीः एवं
धीह्रीप्रभृतयः एवंभ्रूसुभ्रूवत् प्रभृतयः प्रधीशब्दस्य लक्ष्मीवद्रूपं केषांचिन्मते तु पुंवत् प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे लक्ष्मीवत् अमि
शसि च प्रध्यं प्रध्यः सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीवेति विग्रहे सुधीः श्रीवत् ॥केषांचिन्मते तु पुंवत्॥ सुष्ठु धीरिति विग्रहे सुध्री
वत् ग्रामणीपुंवत् एवं खलप्वादिः ॥ऊङन्ताः॥ नाम्नां दन्तादन्तात् स्त्रियामीप् क्रोष्ट्री वध्वूर्यवागूदयोनदीवत् पुनर्भूः द्वौं वा
१२ पुनर्भ्वौ हे पुनर्भु पुनर्भूणां मेकां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुंमान् हे वर्षाभु वर्षाभ्वौ स्वयंभूः स्वयंभुवौ पुंवत् स्वसृतिसृ १२
चतसृननांदृदुहितृयातृमातृभ्यश्च नेवापीपुंवत् नौग्लौवत् ॥इति स्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः॥ अतोग्रम्॥ अकारान्तान्नपुंसकलिंगा।

न्यरयोः स्यमोरम्भवति कुलं ईमौ नपुंसकलिंगात्परऔरीकारमापद्यते कुले ॥जस्शसोःशिः॥ नपुंसकलिंगात्परयोज
स्शसोः शिर्भवति ॥नुमयमः॥ नपुंसकस्यनुमागमोभवति शौ धमप्रत्याहारन्तस्यन मिदंतत्वात्स्वरात्परः नोपधायाः नान्तस्यो
पधाया दीर्घो भवति शौ पंचसच स्वधिषु नामिच इतिन कुलानि हे कुल हे कुलं शेषं देववत् एवंमूलफलादयः ॥स्वन्यादेः॥ अन्या
देः स्त्रौ वा न्परयोः स्यमोस्त्र्भवति अन्यत् ॥वावसाने॥ अवसाने वर्त्तमानानां दसानां तवा अपासुः अन्यद् अन्ये अन्यानि अन्या
दे वैलौपोत हे अन्यत् हे अन्यद् अन्यतरत् इतरत् एकतरस्यन एकतरं एकतरे एकतराणि शेषं सर्ववत् योयमाश्रित्योत्प
द्यते सतं प्रतिसंनिपातः सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य सेरमादेश सन्निपात परिभाषयानजरस् अजरं अज
रे अजराणि न्समस्महतो धोर्दीर्घः शौच न्सन्त स्यापमहत्छुद् स्यचदीर्घो भवति पंचसधिषु शौच अजरांसि असिलुकोऽपवा
दमसभावं बाधयित्वाजरसस्ततः सन्निपातपरिभाषयानलुक् अजरं अजरसं अजरे अजरसौ अजराणि अजरांसि शेषंति

13

जेरवत् हृदयोरकारस्य भां भानां हृद् उदन आ भान भां सहृं दि हृदा हृद्भ्यां उदानि उद्गा उदद्भ्यां आसानि आसा आसभ्यां मांसि मा

भ्यां नपुंसकस्यङ्कस्वः श्रीयं कुलवत् नपुंसकस्य मोलुक् अस्थि वृणां नपुंसके वोगुणो वा हे ऽस्थि हे अस्थे ॥ नामिन स्वरे ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्यादौ स्वरे अस्थिनी अस्थीनि ॥ अन्नाम्भ्रां दादौ स्वरे ॥ अस्थ्ना अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्तात्

स्यादौ स्वरे अस्थ्ने अस्थ्नां ॥ वेङौ ॥ अस्थ्नि अस्थनि एवं दधिसक्थि अक्षिशब्दाः ॥ पीलुं ॥ गदे जस्या ॥ प्रियास्थ्ना अतिदध्ना प्रियदध्ना ग्रा

मणीन वारि वारिणी वारीणि ॥ आमिनुट् ॥ वारीणां नपुंसकस्यङ्कस्वः ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि पुनरपि ॥ टादावुक्तपुं

सकपुंवद्वा ॥ ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामण्यां प्रधि प्रध्या सुधि सुधिया मधु मधुना एवं वस्वादयः सानु सानुनी सानूनि स्न

१३ भ्यां प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रोष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे प्रियक्रोष्टुने मुलं शूलनी मुलूनि मुल्वा मुलु १३

ना एवं खलप्वादयः धातृ धातृणी धातॄणि पुनरपि हे धातः हे धातृ एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ ऋस्यादेशे संध्यक्षराणामिकारो का

विप्रतिषिद्धे पूर्वं कार्यं २

रोच॥ अतिरि अतिरा या अतिरिराा प्रिरिणां प्रराम्‌ प्रद्यु प्रद्युना प्रद्युवे प्रद्युने अतिनु अनुना अतिनावा॥ इतिस्वरान्ता
नपुंसकलिंगाः॥ पंचस्वामः॥ अनडुहः शौ घंचसुचा मागमो भवति ईकार ईपिवा सावनडुहः अनडुह शौनुम्‌ संयोगान्तस्य
लोपः स्याद्दो रसेपदान्तेच सभिन्नस्यरात्‌ अनड्वान्‌ अनड्वाहौ धावम चतुरनडुहोधावमागमो भवति आम्रहे अनड्वन्‌ अन
डुहः॥ वसांरसे॥ वंसु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अनडुह इत्येतेषां दत्वं भवति रसेपदान्तेच अनडुद्भ्यां अनडुत्सु॥ दादेर्घः॥ दादेर्हकार
स्य घत्वं आदिजवानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः धातोर्झभान्तस्यावयवस्यादौ वर्त्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वे शब्दे भकारे
रेचपरे पदान्तेच धुक्‌ दुहौ धुग्भ्यां धुक्षु अवयवस्य किं गर्द्दभमाचष्टे गर्द्दभयति गर्द्धप्‌ गर्द्धब॥ होढः॥ हकारस्य ढत्वं भवति लि
ट्‌ लिड्‌ लिहौ लिट्सु लिट्सु॥ हादेर्वा॥ दुह मुह स्नुह स्निहां घत्वं वा धुक्‌ ध्रुट्‌ दुहौ धुग्भ्यां धुड्भ्यां॥ वाहो वौ॥ शसादौ स्वरे॥ भार
वाट्‌ विश्ववाट्‌ विश्वौहः विश्ववाड्भ्यां॥ सहेः षः सादेः॥ साढ्रूपे सतिसहेः सस्य षो भवति तुराषाट्‌ तुरासाहौ दिवओ दिवौना।

म्न ओकारादेशो भवति सौ परे सुद्योः द्यामि दिवात्वं अमि परे सुद्यां सुदिवं उरसे दिव उदादेशो भवति रसे पदान्ते च सुद्यु
भ्यां सुद्युभिः सुद्युषु चतुर् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ चतुरः शसोच ॥ चतुर् शब्दस्य आमागमो भवति पंचसु शोच नद्योतितं च
त्वारः चतुरः ॥ रः संख्यायाः ॥ रेफान्तस्य संख्यायाः परस्याम नुट् चतुर्णां यक चतुर्षु इति निर्देशाद्रेफस्य विसर्गेन
प्रियाः स्त्रियो वा चत्वारि यस्याः सा प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ हे प्रियचत्वः गौनत्वेनुटन प्रियचतुरां कमलं कमलां वा आचष्टा
राः कमल कमलौ कमल्सु फल फलौ ॥ मो नो धातो ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नो भवति झसे पदान्ते च वमयोश्च नस्य लो
पोन प्रशान् प्रशामौ प्रशान्भ्यां प्रशान्सु कः कौ के ॥ इदमोयं पुंसि ॥ इदमः पुंसि सावयं भवति अयं दस्य मः त्यदादे
२४ र्दकारस्य मत्वं स्यादौ इमौ इमे त्यदादेः संबोधनाभावः इमं इमौ इमान् अनटौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसोः अने २४
न अनयोः सकारे भकारे च परे इदमो अकारो भवति कृत्वस्य आभ्यां ॥ भिसभिस ॥ इदमदसोर्भिसि भिसेव भवति न सका

रस्याकारः एभिः अस्मै आभ्यां एभ्यः अस्मात् अस्य एषां अस्मिन् अनयोः एषु इदमेतदोरन्वादेशो द्वितीयाटौस्स्वेनत्
एनं एनौ एनान् एनेन एनयोः किंचित्कार्यं विधातुं सुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथानेन व्याक
रणमधीतं एनं छंदोध्यापनोपधायाः नाम्नोलोपशधौ राजा राजानौ राजानः हे राजन् राजानं राजानौ ञजोर्ज्ञः राज्ञः रा
जभ्यां नस्य लोपसि न विभक्तिकार्यं पंचस्विति निर्देशात् राजभिः राज्ञो राजनि राजसु एवं वृषादयः यज्वनः यज्वना आ
त्मनः आत्मना प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ ॥ अल्लोपे कृते य्वोर्विहसे ॥ धातोरिदुतोर्दीर्घो रेफवकारयोर्हसपरयोः परतः पदान्ते च
प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ना स्वादेः स्वादेर्वेउत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपीकारे च शुनः शुना श्वभ्यां यूनः यूना युवभ्यां म
घवा मघवानौ मघोनः मघोना अघेरास्त्रमावन्न नआरहितस्यावेत्वं नस्य तृ इत्यंतादेशः स्यान्नुसौ ॥ विनोनुम ॥ उकारा
नुबंधस्य अकारानुबंधस्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचसु अर्वंतौ अर्वंतः अर्वंतं अर्वतः अर्वता अर्वद्भ्यां अनर्जः किं अ

नत्वोरणो अमौकिं अत्वो इनोन्यंचसु पथि मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दानामिकारस्याकारादेशो भवति पंचसु पुंसि शो च थो
नुट् पथि मंथो स्थस्य नुट् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च आसौ पथि मथि रिभुक्षां टेरात्वं भवति सौ पंथाः पंथानौ पंथानः हे पंथाः
पंथानं पंथानौ पंथादेः पथि मथि रिभुक्षां टेर्लोपो भवति श मादौ स्वरे ई पी कारे च पथः पथा पथिषु एवं मंथाः ऋभुक्षाः स्त्रि
यां नान्तत्वादीप् सुपथी सुमथी ऋभुक्षी पुरीपूः क्लीबे सुपथि वनं धो नपुंसकानांतस्य लोपो वा हे सुपथिन् हे सुपथि
हे सुपथी सुपंथानि इनांशौ सौ इन्हन्पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधोपरे उपधाया दीर्घो नान्यत्र दंडी हे दंडिन् एवं सुश
लिन् हलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रभृतयः वृत्रहा वृत्रहणौ हनो घ्न इनेहेकारस्य घो भवति नकारे ञिति णिति च परे घसंयोगे
२५ गाः त्वेन वृत्रघ्नः वृत्रहभ्यां एवं पूषन् अर्यमन् ॥संख्याशब्दाः पंचन्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु स्वरूपाः॥ जश्शसोर्लुक्॥ षकार २५
णकारांतसंख्यायाः परयोः जश्शसोर्लुग्भवति पंच पंच पंचभिः पंचभ्यः पंचभ्यः स्मः षकारनकारांतसंख्यायाः परस्याम्नो नुट्

पंचानां परमपंचानांगोणात्वेनलुक्नुटौ प्रियपंचा प्रियपंचानौ प्रियपंचः प्रियपंचा प्रियपंचभ्यां प्रियपंचां एवंसप्तन् न
वन् दशन् प्रभृतयः ॥ अष्टनोदीर्घा ॥ अष्टन्शब्दात्परयोर्जसशसोर्वाऽौभवति अष्टौ अष्टः शवासु अष्टनः भकारनकारादिवि
भक्तिषुवाऽऽत्वं अष्टभिः अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः २ अष्टानां अष्टसु प्रियाष्टा प्रियाष्टौ प्रियाष्टानौ प्रियाष्टुः प्रियाष्ट्रा प्रिया
ष्टाभ्यां प्रियाष्टनो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हसे सुगणाः सुगणौ सुगणाट्सु सुगणा सुगणौ सुगणाट्सु भुज् भुट् बुधौ भु
ध्सां भुत्सु राजराक् राधौ राधः राग्भ्यां राक्षु सुकक्रुप् सुकक्रुव सुकक्रुभो सुकक्रुप्सु युजेः पंचसुत्रासमासेइतिव
॥ दिशांदृ ॥ दिशादेःशस्पृशदधृषाअत्विजक्रुंच युंज स्रजअश्वनचउरस्रहादीनां कुत्वं भवति स्पाटौ रसेपदान्तेच सभासाध्यथस्य
तुम्न युक् रवन् घजौ घं ञः छशषराजादेःषः सम्राट् सम्राजौ देवेट् देवेजौ परिभ्राट् परिमृजौ विश्वसृजौ विश्वस्यवसु
राजोदीर्घः विश्वावसुः विश्वाराट् विश्वाराड्भ्यां विश्वाराट्सु ॥ स्कोःसंयोगाद्योः ॥ संयोगाद्योःसकारककारयोर्लोपोभवति दृसे

16

परे नाम्नश्च रसे पदान्तेच भृट् भृड् भृज्जौ वृस्तवृट् वृस्त वृश्चौ विभ्राट् ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विक्षु डुके डुगे डु
क्षु ॥ स्तु ॥ त्यदादेस्तस्य सत्वं भवति सोपरे स्यः त्यौ त्ये सः तौ ते परमसः संज्ञायांगौणत्वेचात्व सत्वेन त्यत् त्यदौ अति
त्यद् अतित्यदौ यः यौ ये एषः एतौ एते अन्वादेशे एनं एनौ एनान् एनेन एनयोः अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निम
द्भ्यां अग्निमत्सु प्रत्यंचतीति क्विपि कृते ॥ नोलोपः ॥ धातोरदेसान्तस्यो यथाभूतस्य नकारस्य लोपः क्ङिति परे पूजार्थं वर्जिते
निरुपपदात् क्रुंचेः क्विपि ॥ अंचेः पुंसि पंचसु नुम् ॥ दिशां प्रत्यङ् प्रत्यंचौ प्रत्यंचः अचेरलोपो दीर्घेश्च नलोपो चजेरकारस्य
लोपः पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे तद्धिते यः स्वरयोरीपीकारे च प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यक्षु तिरश्चादयः तिरश्चादयो निपात्य
१६ न्ते शसादौ तद्धिते यः स्वरयोरीपीकारे च तिरश्च तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यक्षु उदङ् उदीच उदक्षु पितरमंचतीति पित्र्यङ् पित्र्यं १६
चौ अतो दीर्घो न पित्र्यच पित्र्यचः पित्र्यान्यं पित्र्यग्भिः पित्र्यक्षु सध्यङ् सध्रीङः सम्यगङ समीच प्राङ् प्राचः पूजायां तु प्रत्यं

चः । प्रत्यङ्भ्यां । प्रत्यङ्क्षु । प्रत्यंचमु । प्रत्यपक्षु । उदंचः । उदङ्भ्यां । तिर्यंच । तिर्यङ्भ्यां । सम्यंच । सम्यंचा । सध्र्यंचः । प्रांचः
अमुमुंचतीति । अमुमुयङ् । अमुमुईचः । अमुमुयग्भ्यां । अदमुयङ् । अदध्र्यङ् चः । रु------ रुद्भ्यां ॥ त्रिजोनुम ॥ नस्महतो
धोर्दीर्घः । शौच । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम् । शौ । वा ददत् । ददतौ । एवं जक्षत् जा
ग्रत् । दरिद्रत् । चकासत् । शासत् ॥ अत्वसोः सौ ॥ अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति । भावो । भवान् । भवान्तौ । हे भ
वन् । चंद्रमसौ । अत्वन्तस्यासन्तस्य च किं । चीवरमाशिवस्लेज्यौ चीवरः । चीवरसौ । पिंडग्रः । शात्वंतस्यतु अत्वंतस्यात्रदीर्घः । भव
न् । भवन्तौ । हे पचन् । दीव्यन् । धीनमहि । धीमन् । धीमन्तौ । मघवान् । मघवन्तौ । मघवद्भ्यां । गुप् । गुपौ । गुब्भ्यां । तादृक् । तादृग् । ता
दृशौ । तादृक्षु । एवं यादृगादयः । नशेः को वा पदान्ते स्यात् । रूसेच । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नग्भ्यां । नक्षु । नट्सु । विट् । विड् । वि
शौ । स्पृक् । स्पृग् । स्पृशौ । घृतस्पृक् । उदकपूर्वस्य नकृत्वा । उदकस्पृट् । दधृक् । दधृग् । दधृशौ । दधृक्षु । रत्नमुट् । रत्नमुषौ । र

त्वभुड्भ्यां ॥ शषशद्वोनिर्त्यंवहवचनान्तः ॥ त्रिषु सरूपाः । ज्ञसासोर्लुक षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः २ ॐ ॥ उकारस्यणो भवतिना
मिपरे षन्नां षट्सु परमषट् परमषण्णां गोराल्वेतु प्रियषट् प्रियषषौ प्रियषषां दोषारः दोषादीनां दोभवति रसेपदान्तेच
दोः दोषो शसादौ दोषान् दोषः दोषा दोष्णा दोर्भ्यां दोषभ्यां सविसर्गानुमस्थानिकानुस्वारस्यवशा नेपिक्किलान्यरस्यसस्यषः
दोषु दोष्षु दोषसु ग्वाविंहसे पिपठीः पिपठिषो पिपठीर्भ्यां पिपठीषु विविट् विविड् विविशो नट नड नशो गोरट्
गोरड् गोरक्षौ नश्चिरक्षो संयोगान्तलोपइत्येके नक् नग् गोरक् गोरग् कलोपेकुत्वमसिद्धं पिपक् पिपग् पिपक्षौ पिपक्ष
१२ एवं विवक् विवग् दिधक्षौ सुपीः सुपिसौ सुपीःषु सुपीस्सु एवं सुतूः सुतुसौ विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हे विद्वन् विद्वांसं
विद्वांसौ ॥ वसोर्वउः ॥ वसोवकारस्यउभवति शसादौ स्वरेतद्धितेयः स्वरमनुणीपीकारेच विदुषः विदुषा विद्वद्भ्यां विद्वत्सु १२
सेदिवान् वस्योत्वेइउभावः नेदुषः सेदिवद्भ्यां उषिवान् उषुषः उषिवद्भ्यां शुश्रुवान् नुधातो शुश्रुवुषः शुश्रुवद्भ्यां अस्मिह पुम्

छत्वं माहचर्योर्दधातोर्न्मंगृह्यतेनेह । सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिड्भ्यां । सुहित्सु । ध्वन् । ध्वंसौ । ध्वड्भ्यां । एवं स्नत् ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ पुंसोऽसुनादे
शः । पुंसि पंचसु सौच । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमान् । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंसु । वेधास्तेधसौ । हे वेधः । वेधोभ्यां । मेधाः । मेधसौ
। हे सुमेधः । सुमेधोभ्यां ॥ उशनसः सौ ॥ उशनस पुरुदंशश्चनेहसां से रथेऽङ् भवति । उशना । उशनसौ । उशनसो धेनांतना । अदंत
नावाच्या । हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्यां । उशनस्सु ॥ सौ सः ॥ अदसो दश्यसः सौ । सेरौ । अदशः सेरो भवति । अ सौ द
स्यमः । माद् । अदसो मात्परस्य उश्च उश्च भवति । अमू । जसी । एकत्व हुत्वे । अदशः एकारस्य ई भवति । वहुत्वे । अमी । अमुं । अमून् । अ
मुना । अमूभ्यां । अमूभिः । अमुस्मै । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुस्मात् । अमुष्य । अमूयोः । अमीषां । अमुस्मिन् । अमीषु ॥ इति हसांताः
पुंल्लिंगाः ॥ नहोधः ॥ नहो हस्य धो भवति । धातोर्दसे नाधश्च रसे परे । नेच । उपानत् । उपानहौ । उपानद्भ्यां । उ उक्लिभ्यां । द्यौः । दिवौ । द्यु
भ्यां । द्युषु । गीः । गिरौ । गीर्भ्यां । गीर्षु । एवं पुरधुरादयः । चतस्रः । तिस्रः । प्रिया अत्वारो यस्याः । सा प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । हे प्रिय

चत्वः ॥ इयंस्त्रियां ॥ इदमः स्त्रियामियंस्मो । इयं इमे । इमाः । इमां इमे इमाः । अनया आभ्यां आभिः अस्यै आभ्यां आभ्यः अस्याः आभ्यां आभ्यः अस्याः अनयोः आसां अस्यां आ
सु अन्वादेशे । एनां एने एनाः । एनया । एनयोः । स्रक् स्रजौ । स्रग्भ्यां । स्रक्षु । समित् समिधौ समिद्भ्यां सत्योत्याः । एवं तद्यद् एतद्कि
म । वाक् वाचौ वाग्भ्यां वाक्षु । ककुप् ककुभौ । ककुभ्यां । ककुप्सु । त्वक् त्वचौ । ऋक् ऋचौ । अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । आपः अ
पः । भिद पां अपशब्दस्य दत्वं भवति भादौ विभक्तौ । अद्भिः । अपां अप्सु । दिक् दिशौ दिग्भ्यां दिक्षु । लिप्सु लिट् लिषौ । दृक् दृशौ
सजुषइति सजूः । सजुषौ । सजुर्भ्यां । सजूःषु आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्यां । असौ । अमू अमूः । अमूं अमू अमूः । अमुया । अमूभ्यां । अमु
ष्यै अमूभ्यां अमुयोः अमूष्यां । अमूष्यां । अमूषु ॥ इतिहलन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ स्वनडुत् । स्वनडुही स्वनड्वांही । पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत्
१९ वाः । वारी वारि । वाभ्यां वाषु । उरसे विमलादिव विमलदिवी । विमलदिवी । किंके कानि । इदं इमे इमानि अन्वादेशे एनत् एने एनानि १९
नि संबोधने वा नपुंसकानां नलोपो वक्तव्यः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म । अहः । अहन्शब्दस्य सो भवति सेपदान्तेच अहः

अह्नी अहनी अहानि अह्ना अहोभ्यां कर्म्म कर्म्मणी कर्म्माणि एवंवर्मन् वर्मन् धन्वनादयः दंडि दंडिनी दंडीनि स्रग्वि स्र
ग्विणी स्रग्विणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मीनि वहुवृत्रहा वहुवृत्रघ्नी वहुवृत्रहणी वहुवृत्रहाणी वहुपूष वहुपूष्णी वहुपूषाणी व
हुपूषाणि वह्वामि वह्वर्यमणी असृक् असृजी असृंजि शसादेशेवाऽसन् असानि असा असभ्यां उर्के उर्जी उर्जि वहूर्जी नुम
प्रतिषेधः॥ **अंत्यात्पूर्वोवानुम॥** वहूर्जि वहूंर्जि त्यत् त्ये त्यानि तत् यत् एतत् अन्वादेश एनत् एने एनानि वेभित् वेभिदी वे
भिदि मौ नुम वेच्छित् वेच्छि दिगवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽवागतिभेदतः अप्रसंधगागमालोपेनेवाधिकशतं मतं स्यमसुप्सु
नवषड्ढादौ षट्के सुस्त्रीणि जशसोः चत्वारिशेषे दशके रूपाणीति विभावय १ गवाक् गवाग् गोअग् गोअक् गोग् गवाऽ
गोअऽ गोऽ गोची गवांची गोअंची गोंची ४ गवांचि ३ तिर्यक् तिरश्चो तिर्यञ्चि तिर्यङ् तिर्यञ्ची तिर्यञ्चि यकृत् यकृती
यकृती यकृंति यकानि यक्ना यकृता यकभ्याम यकृद्भ्याम शकृत् शकृतो शकृन्ति शकानि शक्ना शकृता शक

१९

चं भ्याम् शकृद्भ्याम् ददत् ददती ददन्ति एवं जाग्रदादयः तुदत् वाऽदिपोशतुः अवर्णान्तात्परस्य शतुर्वा नुमीकारे ईपि च तु
१९ दती तुदंति भात् भाती भान्ती भान्ति अवययोः शन्नित्यम् अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतुर्नुम् नित्यमीकारे
ईपि च पचत् पचती पचन्ति दीव्यत् दीव्यती दीव्यन्ति खप् खब् खपी खांपि त्सम्महदतइति दीर्घो दीर्घो नेत्येके खंपि भिद्
पाम् खद्भ्याम् खद्भिः जगत् जगद् महत् महती महान्ति धनुः धनुषी न्त्रपूर्वस्योपधायादीर्घः धनूंषि हविः हविषी हवींषि
पयः पयसी पयांसि तेजः वचः पिपठीः पिपठिषी पिपठीषि सयङ्गस्य शेनुम्न पुंपदि सुपुम् सुसी सुमांसि अदः अ
मू अमूनि इति हसान्ताः नपुंसकलिंगाः ॐ त्वमहंसिना सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वंमहमित्येतावादेशौ भवतो
यथासंख्येन त्वम् अहम् युवावौ द्विवचने द्व्यर्थवाचिनो युष्मदस्मदो युवयो आवादेशौ भवतः विभक्तौ आमो युष्म १९
दस्मद्भ्याम् परयोः आम् भवति युवाम् आवाम् यूयम् वयं जसा जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयंभवतः यूयम् वयम्

त्वन्मदे रेकत्वे युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ भवतः एकत्वगम्यमाने आम्सौ युष्मदस्मदो ऐरात्वं भवति त्वमि मकारे भिमि
च परे त्वाम् माम् युवाम् आवाम् त्यदाद्यत्वे शसोनिति दीर्घः शसो नावक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशे कृते एटा
ङ्योः युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति टाङ्योः त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यं ङया ङे
सहितयो युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं एतौ भवतः तुभ्यम् मह्यम् भ्यस २ भ्यम् युष्मदस्मद्भ्याम् परो भ्यस अभ्यम् भवति श
कारो मकारादिरेत्वं व्यावृत्यर्थः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ङसिभ्यसोश्च ङसि साहचर्यात्पञ्चम्यां भ्यस गृह्यते त्वत् मत्
युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्मत् अस्मत् तवममङसा ङसीसहितयो युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः तव मम युवयोः
आवयोः सुडामः सामाकम् युष्मदस्मद्भ्याम् परः सामाकम् भवति युष्माकम् स्म अस्माकम् त्वयि मयि युवयोः आव
योः युष्मासु अस्मासु समस्यमानेप्येकत्ववाचिनो युष्मदस्मदी समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् युवावौ त्वन्मदावपि सि

बै जस्ङे ऽ ऽः समुपरत आदेशास्युः स्थदेवते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके न
त्वमदावपि बाधन्ते पूर्ववद्विषयेषु तः ह्येकसंख्यः समासार्थो वद्धु येषु युष्मदस्मदी तयोरह्येकतार्थत्वात युवावौ त्वन्मदौ न च
०२ त्वांमांवातिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् अत्यहम् गोनाप्ते युष्मदस्मदोरन्त्यदादेत्वं भवति अतित्वाम् अतिमाम् अति
युवाम् अतिवयम् अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वाम् अतिमाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतित्वाम् अतिमाम् अति
त्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतित्वाभ्याम्
अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अतित्वत् अतिमत् अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम्
अतिमाकम् अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु युवाम् आवां अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां वा
अतिक्रान्ते इति विग्रहे सि जस् ङे ङस् सु तप्राग्वत् अतियुवाम् अत्यावाम् अन्यत्र युवावौ युष्मानस्मान् वा अतिक्रान्ते इति २०

विग्रहे त्रिजमडे ङः स्मुपागवत् अन्यत्र युवावो अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्माम् अत्यस्मा
म् अतियुष्मात् अत्यस्मात् अतियुष्माया अत्यस्मया युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थितयोर्वा नौ वस्नसौ युष्मद
स्मदोः षष्ठीचतुर्थीतिद्वितीयासहितयोर्थे संख्येनावामीआदेशाभवन्ति तत्रैकवचने तेमे द्विवचने वानौ बहुवचने वस्नसौ
त्वामा तुभ्यंऽस्मा अमासहितयो युष्मदस्मदोस्त्वामा एतौ भवतः श्रीशस्त्वा त्वावतु मामापीह दत्ता मह्यं त्ते मेपि शमेसः स्वामी
ते मेपि सहितिर्पातु वामपि नौ विभुः १ सुखं वान्नो द युवाभ्याम् आवाभ्याम् दाता युवयोः आवयोः पतिर्वामपि नौ हरिः
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः सनः एकवाक्ये युष्मदस्मदावादेशाः एकाख्यातं वाक्यम् तेनेह न ओदनं पच तव भवि
ष्यति इह तु भवत्येव शालीनां ओदनं ते दास्यामि अन्वादेशे नित्यम् अनन्वादेशे वा धातोजैन वा भक्तोऽस्ति तस्मै तेनमः नादौ वा
क्यादौ पादादौ च वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते एकाख्यातं वाक्यम् त्वां पातु मां पातु वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदावतु

21

चं विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं च हित्वा न्यस्मात्संबोधनान्यरयोर्नैते देवास्मान् पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा
विशेष्यपूर्वोऽस्तु हरे कृपालो नः पाहि सर्वदा रक्ष देव नः चादिभिश्च च वा हा ह एव एभिर्योगे नैते आवयोर्युवयोश्चेति हरिमा
२१ मे रक्षतु अचाक्षुषज्ञाने तु भक्तास्त्वां पश्यति चक्षुषा विद्यमानपूर्वोऽन्यप्रथमान्तान्परयोरन्वादेशे एते वा भक्तस्त्वमप्यहं ते
न हरिस्त्वां त्रायते समासम् त्वामेति वा चादिनिपाताः चःवाह अह एव एवं नूनम् पृथक् शश्वत् युगपत् भूयम् नह हन्त
विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा नक्तम् मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो अहो द्युम् स्वस् उच्चैस् नीचैस् शनैस् अधक् अ
न्ते आरात् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीं बहिस् अवस् समया निकषा अद्धावत् सामि सना
सनत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण सहसा अलम् वषट् स्वमा विहायसा पुरा मिथो प्रायस् मुहुस् साई साकम् २२
नमस् हिरुक् धिक् मा मास्वर अन्तर प्रातर् पुनर् सनुतर् यावत् तावत् स्वाहा तथाहि खलु किल सुष्ठु दुष्ठु आदह

उपसर्गो स्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च अवदत्तम् अहंयुः हैहौ अआ इई उऊ एऐ अओ पशुशुकम् यथा कथा पा
ट् प्याट् आङ्ग्रा हेहै भोअये च्ववविषुरे अरे एकपदे द्राक् मक्षु पुत् आतः श्रौषट् इत्यादि तत्रादि विभक्त्यर्थे निपा
त्यन्ते तस्मिन्निति तत्र अस्मिन्निति अत्र यत्र कुत्र क्व कुह तेन प्रकारेण तथा यथा सर्वथा कथं इत्थम् अस्मादिति इ
तः एतस्मादित्यतः ततः यतः सर्वतः कुतः बहुतः सार्वविभक्तिकस्तसिरित्येके आदितः मध्यतः अन्ततः पूर्वस्मिन्नि
ति पुरः पुरस्तात् अधः अधस्तात् उपरि उपरिष्टात् परस्मिन्निति परेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणातः उत्तरतः दक्षि
णाभ्याम् दिशि दूरे दक्षिणाहि तदधीन कार्त्स्न्येन योगे सात् राज्ञोऽधीनं राजसात् सर्वम् भस्म भस्मसात् उरी उररी उर
री विस्तारांगीकारयोः सद्यादिः काले समानेऽह्नि सद्यः अद्य अधुना इदानीं तस्मिन् काले तदा यदा कदा सदा स
र्वदा एकदा अन्यदा अपरह्नि सांप्रतः संप्रति झटिति नूनम् आशुः शीघ्रम् पूर्वेद्युः परेद्यवि ऐषमः परुतः परारि

चै अन्येद्युः अन्यतरेद्युः उभयेद्युः उभयद्युः तर्हि यर्हि एतर्हि कर्हि प्रादिरुपसर्गाः प्र परा अप सम अनु अव निस नि
र दुस दुर अभिः वि अधि सुः उद् नि प्रति अति परि अपि उप आङ् अव अन्तरः आविर प्राग्धातोः उपसर्गा धातोः प्राक्
२२ प्रयोक्तव्याः तदव्ययम तद्धितं चादि अव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यन्तं च क्त्वा ल्यप तुम णम धात्विशसवत कृत्वस सु आ
म इत्याद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न
व्येति तदव्ययम १ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा २ वागाहः
पिधानम आवतः स्त्रियाम अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्त्तमानाद् आप् प्रत्ययो भवति सर्वा माया अजाद्यश्च अजा एडका अ
श्वा वेटका मूषिका बाला वत्सा होढा मन्दा विलाता होडा कन्येत्यादिषु वयसि प्रथमे इतो प्राप्तः संफला भस्त्रफला २२
अजिनफला शणफला पिण्डफला सत्पुष्पाः प्राकपुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा एकपुष्पा शूद्रा कुञ्चा उष्णिहा दे

वविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेपि अमूला त्रिफला इत्यादि पारोवाइप द्विपदी द्विपदा कायत कपि परेपू
र्वे स्याकारस्य इकारो भवति कारिका पाचिका अतः किम् नौकाल क्षिपिकादीनां न क्षिपका ध्रुवका कन्यका चटका
धका सका उपत्यका अधित्यका तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका वर्णकातान्तवे वर्णिकान्या वर्तका शकुनौ प्र
चाम् उदीचां तु वर्तिका अष्टका आद्धे अष्टिकान्या कचित् भृतका भृतिका पुत्रका पुत्रिका वृन्दारका वृन्दारिका
आर्यका आर्यिका चटकका चटकिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका एषका एषिका अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका द्वके
द्विके निःस्वकानि स्विका ङ्सोवा कापि परे नरादेश्च पूर्वस्य ङ्सोवा भवति गङ्गका गंगाका गङ्गिका नदीका नदि
का श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वाग्रहणा देवमन्यासराणां न गोका नौका त्राणाइप दंडिनी मघोनी शुनी पौरवी स्त्रै
णी गौरी सौर्मेयी गार्ग्यायणी लौहित्यायनी कात्यायनी कौरव्यायणी भागुरिकायनी शाक्रीकी यष्टिकी कन्त्री यस्य

च° लोपः इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धितस्वरे यकारे इपि च औपगवो ऐन्द्री ईप्यनोल्लोपः राज्ञी द्विदाम्नी स्थितः षका
र टकार अकारानुबन्धात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति धवराकी टकुरुचरी कुशोभनी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्री उत्तरी अपचन्ती
दीव्यन्ती तुदती तुदन्ती प्राची प्राञ्ची प्रतीची प्रत्यञ्ची उदीची उदञ्ची तिर्यञ्ची तिरश्ची स्तनन्धयी मन्नन्तान्नेप् सीमा सीमा
२३ नौ दामा दामानौ अन्नन्ता बहुव्रीहेर्नं बहुयज्वा अथवा सीमा सीमे दामा दामः दामे बहुयज्वा बहुयज्वे उपधालोपिनो वे
प बहुराज्ञी बहुराजानौ नदादेः स्त्रियामीप् नदी गौरी सरसी सखी अशाश्वी अनड्वाही अनडुही इत्यादि अदन्तवयो
वाचिनोऽदन्तात्स्त्रियामीप् कुमारी किशोरी वधूटी चिरण्टी तरुणी तलुनी अदन्तात्किम् शिशुः मुग्धा तस्य बहुव्रीहे
न स्त्रियाम् कुण्डोध्नी घटोध्नी अत्यूध्नी वयोवाचिनो दामहायनान्तात्स्त्रियाम् णत्वम् द्विहायणी चतुर्हायणी इन्द्रादेराणीप् अ २३
दन्तात्स्त्रियामीप् पुंयोगे च इन्द्राणी वरुणानी भवानी सर्वाणी रुद्राणी मृडानी आचार्यादनत्वम् आचार्याणी हिमार

णयो र्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनानां लिप्यां यवनानी मातुलोपाध्यायाभ्या
म्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी अर्य्यक्षत्रियोपाध्यायेभ्यो वा स्वार्थे अर्यानी अर्य्यक्षत्रियाणी क्षत्रिया
उपाध्यायानी उपाध्याया पुंयोगे च अदन्तात् स्त्रियामीप् शूद्री गणकी पालकान्त गोपालिका अश्वपालिका सूर्या
देवतायाम् सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या अन्या सूरी जातेरयोपधात् जातिवाचिनोऽयकारोपधाददन्तात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो
भवति महिषी हंसी अयोपधात् किं क्षत्रिया वैश्या क्वचिन्न बलाका गवयहयमुकय मनुष्यमत्स्यानामनिषेधः सूर्याग
स्त्य योरीयो ङ्यपि च तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः तैषी पौषी मत्सी कुराटी अभंत्रे कुराटान्या गौणी आवपने स्थ
ली अकृत्रिमायाम् भाजी श्राणा चेत् अन्यत्र भाजा नागी स्थूला चेत् काली वर्णे चेत् नीली ओषधि प्राणिनो संज्ञायाम्
वा कुशी अयोविकारे कामुकी मैथुनेच्छायाम् कवरी केशविन्यासे शोणा ह्रा शोणी शोणा बहुव्रीहे जाति पूर्व पदात्

चं क्तात् गुरुभिन्नी जाताभीन्न दन्तजाता अस्वाङ्ग पूर्वपदाद्वा सुरापीती सुरापिता पाणिगृहीती भार्यायाम् अ
२४ न्या पाणिगृहीता क्रतात्क सादेः वस्त्रक्रती क्ता इत्यत्वे अभ्रलिप्तीद्यौः चन्दनलिप्ताऽन्या स्वाङ्गाच्चा स्वाङ्गाद्याविनो
ऽदन्तादसंयोगोपधात्स्त्रियामीप् सुमुखी सुमुखा सुकेशी सुकेशा नासिकोदरोष्ठजंघादन्तकर्णशृंगात्त्व तुंगनासि
की तुंगनासिका मन्दोदरी मन्दोदरा बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा सुजंघी सुदन्ती सुकर्णी सुशृंगी अङ्गगात्रकण्ठपुच्छाद्वा स्वं
गी स्वंगा सुगात्री सुगात्रा सुकण्ठी सुकण्ठा सुपुच्छी सुपुच्छा पक्षेस्वाङ्गेत्यादि कबरमणिविषशरेभ्योपरात्पुच्छा
न्नित्यम् कबरपुच्छी विषपुच्छी उपमापक्षपुच्छाभ्यामणोत्यम् श्येनपक्षी शेनपुच्छा नक्रोडादिबहुस्वरात् कल्याणक्रो
डा सुजघना सहनञविद्यमानपूर्वात् सकेशा अकेशा विद्यमाननासिका नखमुखात्संज्ञायाम् सूर्पणखा गौमु २४
खा संज्ञायामुकिम् ताम्रमुखीकन्या वोर्गुणात् उदन्ताद्गुणवाचिनोवास्त्रियामीप् पट्वीः २ पटुः खरुसंयोगोपधान्न